

शोकनाट्याचो नायक : अॅरिस्टॉटलाचे नदरेंतल्यान

प्रियदर्शनी तडकोडकार

नाटक म्हळ्यार लोकसभावाचें दर्शन घडोवपी एक साहित्यप्रकार. मनीस सभाव सुखादुख्यान भरिल्लो आसता. ताचेंच दर्शन अभिनयाच्या आदारान वा माध्यमांतल्यान नाटकांत जाता. ही भरतमुनीची नाटकासंबंदिची सुरवेच्या काळांतली वा पयली वयली व्याख्या. आपणाल्या 'नाट्यशास्त्रां'त नाटकाच्या साबार अंगांचेर - तंत्रीक, साहित्यीक, प्रयोगीक - भासाभास करपी भरतमुनीन शोकनाट्य वा शोकात्म, शोकान्त नाटक बरोवंचें न्हय अशें मुजरत म्हळां. देखून ताच्या ग्रंथांत शोकात्मिका वा शोकात्मिकेचो नायक हांचेर विवेचन मेळना. घडये नाटक हें भौसान पळोवपाचें आनी तें दुखी, श्रमी अशा लोकांचे मनरिझोवणे खातीर आशिल्ल्यान हो दंडक ताणें घाला आसुंये. तें कितेंय आसलें जाल्यार थंय शोकान्त वा शोकात्म नाटकां बरयिल्लीं मेळनात हेंच सत. देखून शोकात्मिका हे संकल्पनेचो आनी ताच्या कथानकाचो, नायकाचो विचार करतना सदांच अस्तमतेकडेन पळोवंचें पडटा.

अस्तमतेचें काव्यशास्त्र अॅरिस्टॉटलासावन सुरु जाल्ल्यान हे संबंदान ताचेच विचार पळोवप चड योग्य थारतलें. अॅरिस्टॉटलाच्या काळावेलें ग्रीक रंगमाचयेर ईस्किलस, युरीपिडीझ, सोफोक्लीस हांचीं शोकात्म नाटकां लोकांमोगाळ आनी प्रभावी अशीं आशिल्लीं. अॅरिस्टॉटलाकूय ह्या नाटकांची वळख बरेतरेन आशिल्ली. देखून ताणें आपणाले 'पोएटिक्स'त दॅजडिचो विचार म्हाकाव्याच्या सांगातान केल्लो. आदल्या काळांत ग्रीकांक देवदेवतांचें म्हत्व दिसतालें आनी तांचे तांकिचो जबरदस्त प्रभाव भौसाचेर आशिल्लो. मनशाचें जिवांत दैवी सत्येच्या आदारान आनी प्रभावानच चलता अशी तांची सद्बुधा आशिल्ली. वांगडाच मनीस हे दैवी सत्येच्यो शिमो हुपून वचूंक शकता अशी नवी जाणविकाय जाल्ली. ग्रीक शोकनाट्यांत ह्याच दैवी नेमांच्या आनी मनशाच्या आकांक्षांच्या झुजाची चितारणी आसा. जातूंत निमाणेकडेन मनशाच्या झुजाची व्यर्थताय दाखयल्या. अशा ह्या झुजांतलो मुखेल मनीस होच ह्या कथानकाचो नायक. हो नायक कथानकाचे फाटल्यान वचपी आसता. अॅरिस्टॉटलान शोकनाट्याचे संकल्पनेंत भावनात्मक परिणामांचो उल्लेख केला. अपेक्षीत भावात्मक परिणाम घडोवन हाडपीच, गंभीर स्वरूपाचें कथानक आसचें आनी जाची करणी आनी बोली ह्या कथानकाक आकार दिता असोच नायक शोकनाट्यांत आसचो अशें अॅरिस्टॉटल सुचयता.

अॅरिस्टॉटलच्या 'पोएटिक्स'चे जायत्या विद्वानांनी अणकार केल्यात. ताच्या हे विशिच्या विचारांचे वेगळे वेगळे तरेन अर्थ लायल्यात. ताणें सुचयिल्ल्या कांय कल्पनांक, विचारांक, उतरांक जाणकार नव्या नव्या उतरांनी पाचारूंक लागले. देखीक, एस्. एच. बूचर, एफ. एल. ल्यूकस, शॉपेनहॉवर, गो. वि. करंदीकर अशे तांतले कांय. पूण उतर एका बदला दुसरें येवजिलें जाल्यार शोकनाट्यासंबंदिची अॅरिस्टॉटलान मांडिल्ली मुळावी संकल्पना बदलना.

'Tragedy is an imitation of an action which is serious, complete and of a certain magnitude, in language, embellished with each kind of artistic ornament, the several kind, being found in separate part of the play, in the form of action, not of narration, through pity and fear effecting the proper

purgation of these emotions' अशी ताची व्याख्या मतींत घेवनच शोकात्मिकेच्या पुराय आंगांचो अभ्यास करचो पडटा. हाचेवेल्यान कथावस्तुचीं तीन खाशेलेपणां दिसतात.

१) शोकनाट्यांत गंभीर स्वरूपाच्या, पुराय आनी निश्चीत आंवाठ आशिल्ले कथावस्तुची अपेक्षा आसता.

२) कथावस्तू अभिनय करपासारकी म्हळ्यार अभिनये आसता. ती कथनात्मक वा वर्णनात्मक नासता. आनी

३) कथावस्तूक लागून आनी पात्रांचे कृतीक लागून प्रेक्षकांच्या मनांत काकुळटेच्यो भावना उंचांबळीत करून उपरांत त्यो निवळायल्ल्यो वा ना केल्ल्यो आसतात.

ह्या तिसऱ्या मुद्द्यांतच अॅरिस्टॉटलाची शोकात्म नायकाची कल्पना जशी आयल्या तेच तरेन कॅथर्सिस वा विरेचन (निवळ जावप) सिद्धांतय आयला. ताचे कल्पनेंतलो नायक असो आसलो की जाचे कृती आनी उलोवपाक लागून प्रेक्षकांच्या मनांत करुणा आनी भंय ह्यो भावना उंचांबळीत जातल्यो तशेंच त्यो निवळटल्योय. हो भावात्म परिणाम घडोवन हाडपाची तांक जाचेकडेन आसा तोच शोकनाट्याचो नायक जावपाची तांक बाळगितलो असोच हाचो अर्थ जाता.

कथानकाचेर भर दितना वा कथावस्तुचें म्हत्व सांगतनाय कथानकाक फावता अश्यो विशेशतायो नायकामदीं आसपाक जाय अशेंय अॅरिस्टॉटलान मुजरत सुचयिल्लें.

'Character should be as fine as the plot permits; must be as good as possible in the circumstances of the plot' अशें ताचें म्हणणें. आनी हाचे वयल्यानच शोकनाट्याच्या नायकाचीं कांय खाशेलेपणां थारतात वा संकेतय थारतात.

अॅरिस्टॉटलाच्या संकेतावरवीं शोकनाट्याचो नायक हो ताच्या समाजांतल्या पांवड्याप्रमाण आपणाले शोकात्मिकेचो प्रभाव प्रेक्षकांचेर उण्या-अदीक प्रमाणांत घालता. म्हळ्यारच शोकात्मिकेचो खाशेलो परिणाम सादपी असोच नायक आसूंक जाय हाचेर अॅरिस्टॉटलाची भिस्त आशिल्ली. ते प्रमाण नायक जाता तितलो बेस (fine) आनी कथानकांतल्या परिस्थिती प्रमाण जाता तितलो बरो (good) आसचो. तो पूर्ण पुरुश आसचो न्हय वा खल वा दुश्टय आसचो न्हय. ताचेमदीं सभाववाचो एकाद्रो दोश आसूं येता. पूण ताच्या सभावदोशाक लागून ताची मत दुश्ट वा पाडेपणाची आसची न्हय. हाचें कारण दुश्ट वा वायट मनशाचें उणाकपण वा ताचे वायट करणेक लागून ताका मेळटा ती ख्यास्त पळयल्यार प्रेक्षकांक ताचे विशीं काकुळट दिसची ना. तशेंच ताच्या जिवितांतल्या हालउपाद्र्याचें वर्णनय प्रेक्षकांच्या काळजाक हात घालपी परिणामकारी जावंचें ना. उरफाटें जो गुणवंत आसा, सज्जन आसा आनी ताचे कडल्यान मुद्दाम असो खंयचोय गुन्यांव घडूंक ना, पूण ताचे खंयच्या तरी ल्हानशे चुकीक लागून ताका नियतिच्या न्यायाक तोंड दिवचें पडटा, आनी ताका लागून जें दुख्ख भोगचें पडटा तेन्ना तें अदीक प्रभावी आनी परिणामकारी थारता आनी ताचे विशीं काकुळट आनी आपलेपण दिसता.

नाटकांत सादारणपणान तीन तरांचीं मनशां चित्रायलेलीं आसतात. मनशां प्रत्यक्षांत आसात तशींच, मनशां प्रत्यक्षांत आसात ताचेपरसूय अदीक बरीं आनी आसात ताचेपरस अदीक वायट अशीं मनशां. शोकनाट्यांत मनशां प्रत्यक्षांत आसतात ताचेपरसूय अदीक बरीं रंगयलेलीं आसतात. ग्रीक पुराणकथांतल्यान आनी शोकात्मिकांतल्यान रंगयलेलीं मनशां अशींच आशिल्लीं. तांणी भौसाच्या कल्याणा खातीर घडपड केल्ली आनी देवाचें रागणें ओडून घेवन आपणें ख्यास्ती आनी हालउपाद्रे भोगले. तांचीं हीं वर्णनां नाटकांतल्यान पळोवन भौस हतबुद्ध आनी अजापीत जाल्लो.

अशे तरेच्या नाटकांतलो नायक हो सामको देवाचे पंगतीक बसपी असो जायना; तसो तो सामान्याच्या पांवड्यावेलोय जावंक पावना. हाचेंय कारण अशें की, सामान्य मनशाचे जिणेंत अशो घडणुको घडल्यो जाल्यार तांचे विशीं आमकां व्हडलिशी आपलेपणाची भावना दिसची ना. पूण व्हड मनशांविशीं अशें दिसना. हाचें कारण, ह्या मनशांविशीं तांच्या जिविताविशीं सामान्य भौसाच्या मनांत एकेतरेची उमळशीक आसता. आनी ताच्याच वांट्याक दुख्खां कित्याक येतात ? संकश्टां कित्याक येतात ? अशा प्रस्नांची फोडणिशी वेव्हारीक पांवड्याचेरय करपाक येना.

देखून शोकनाट्याचो नायक हो भौसाच्या पांवड्यारस मातसो वेल्या पांवड्यावेलो आसपाक जाय. समाजांत आदशचि नेम थारिल्ले आसतात आनी ताका फाव तशें मनशाचें वागप-उलोवप आसता. सकयल्या पांवड्यावेल्या आचारांक आदर्श मानपाक समाज तयार नासता. देखून शोकनाट्यांतलो नायक भौसापरस श्रेष्ठ वा उंचेल्या पांवड्यावेलो आसचो. नाटकाचो अणभव घेवपी मनीस हो मदल्या पांवड्यावेलो वा सरसमान पांवड्यावेलो आसता. नाटक पळयतना तातूंत ज्या लोकसभावाची वा भाव आनी अवस्था हांची अनुकृती (imitation) घडटा तातुंतल्यान प्रेक्षकांच्याय मनांतल्यो कांय भावना उद्यांबळीत जावप समावीक आसता. आनी त्यो जातातच. पूण नायकाच्या वागण्या-उलोवण्याक लागून ह्या भावनांक आसर मेळटा म्हळ्यार तांचें 'विरचन' जाता. जाका अरिस्टोटलान 'कॅथार्सिस सिद्धांत' म्हूण पाचारलां. शोकनाट्याचें प्रयोजन हेंच आशिल्ल्यान शोकनाट्यांतलो नायक हो सज्जन आसचो अशी अपेक्षा आसता.

अरिस्टोटलाचे 'पोएटिक्स'चो अणकार करतना ताच्या नायकाच्या good ह्या विशेशणाचेय जायते अर्थ घेतिल्ले दिसतात. जाका लागून नायकाचें वेगळेपण जाणवता (important, serious, of high value, of merit) तो प्रकृतीधर्मान गंभीर, शांत, संवेदनशील आनी मनान धाडशी वा धिटाय आशिल्लो आरूंक जाय. ताचें व्यक्तित्व मध्य, कीर्तीमान आनी संपन्नकायेन भरिल्लें आरूंक जाय. तशेंच ताच्या व्यक्तिमत्वांतय दुसऱ्याक आपणाकडेन ओडून घेवपाइतलें आकर्शण आरूंक जाय (striking character) तेच भाशेन तो प्रतिश्टीत (distinguished) आरूंक जाय.

नायकामदीं ह्या साबार गुणांची अपेक्षा कित्याक करची असो प्रस्न येता तेन्ना ताचीय जाप मेळटा. ती म्हळ्यार - मनीस जितलो वेल्या पांवड्यावेलो तितलें ताचें उणाक पांवड्याचेर घसरप संभवनीय आसता. पूण तें पतन इतलें अनपेक्षित आनी अजापाचें आसता की ताचो धसको प्रेक्षकांचेर बसता आनी तो अजापाचो परिणाम करता. ते भायर असल्या मनशाचो विनाश पळयतना भंय आनी ताचेविशीं काकुळटय दिसता.

अरिस्टोटलान विरेचन सिद्धांताप्रमाण शोकनायकाचो विचार करून आनिकय कांय संकेत घालून दिल्यात.

1. अतिसज्जन वा देवाभाशेन आशिल्लो मनीस संकश्टांत पडला अशें दाखोवंचें न्हय.
2. दुश्ट मनीस दुश्ट चक्रांत भोंवडटना दाखोवचो न्हय. तशें केल्ल्यान प्रेक्षकांक भंय वा काकुळट दिसना.
3. सामको दुश्ट वा अधम प्रकृतिचो मनीस शोकनाट्यांत चितारचो

न्हय. ताचेंय पतन कोणाकच अजापीत करूंक शकना.

४. शोकनाट्याचो नायक अती सद्गुणी वा अती दुर्गुणी ह्या दोनांय मदलो आसचो. आनी ताचेकडल्यान कांय गुन्यांव घडपाची शक्यताय आनी अपरिहार्यताय ताच्या व्यक्तिमत्वांत आसची. नायकाच्या जिविताची शोकांतिका कित्याक लागून जाता तर ती ताच्या वेगळ्या व्यक्तिमत्वाकच लागून. ताची वृत्ती परिस्थितीक शरण वचपाची नासता. तो संकश्टाकडेन, परिस्थितीकडेन झुजतना मोडटा पूण बागवना हेंच ताच्या व्यक्तित्वाचें खाशेलेंपण. ह्या नायकाचो जसो परिस्थितीकडेन संघर्श चलता, गूढ अशे शक्तीकडेन वा हेरांकडेन जशें झूज चलता तशेंच झूज ताच्या मनाकडेनय चलिल्लें आसता. हाचें कारण तो चड संवेदनशील आसता आनी ह्या सगळ्यांतल्यान सिद्ध जायत रावता तें ताचें वेगळेंपण. इडीपस, अँटीगनी, लियर, कर्ण अशा नायकांकडेन पळयतकच ह्या विधानाची सत्यताय पट्टा. एका तोंकाचो स्वाभिमान वा हांवपण आनी तेच तरेच्या दुसऱ्या तोंकाची मोग करपाची वृत्ती ह्या तांच्या व्यक्तिमत्वाचे विशेशतायेंतच तांच्या अधःपतनाची चावी लिपिल्ली आसता.

अरिस्टोटलाचे संकल्पनेप्रमाण शोकनाट्याच्या कुसध्यांत तीन म्हत्वाचे घटक आसतात. Hamartia, peripetia आनी anagnorisis. म्हळ्यार नाश करपी गुन्यांव, परिणामाची अपेक्षा केल्ली आसता ताच्या उरफाट्यो घडणुको घडप आनी तांतुंतल्यान देवाच्यो वायट करण्यो सुरु जावप आनी निमाणें अभिज्ञा, म्हळ्यार, केल्ल्या गुन्यांवांची जाणविकाय जावप. पूण तांवेळ मरेन जायतो कळाव जाल्लो आसता. आपणालो विनाश टाळपाची संद गेल्ली आसता आनी उकल्या दोळ्यांनी आपणालो अखेर आपणाल्या दोळ्यांनी पळोवचें सोडून हेर कितेंच आपणाल्या हातांत उरना अशी स्थिती येता. हें पळोवन प्रेक्षकांचे नदरेंत मिरांकुळपण उफेता. काकुळट दिसपासारकी परिस्थिती येता. नियतीविशीं भंय दिसता. आनी विनाशाक सामकारा वचपी मनशांविशीं काकुळट दिसता. पूण हे अशेय परिस्थितींत ज्या घाडसान नायक आपणालो विनाश पत्करता तें पळयतकच ती काकुळट आनी भंय ना जाता. म्हळ्यार हे दोनूय भाव विरून जातात. शोकनाट्याच्या नायकाचो विचार हे नदरेंतल्यानय करतात.

विनाशच जाच्या कपलार बरयिल्लो आसता वा जाच्या सभावांतच कांय खाशेलपणां वा दोश आसात अस्तोच मनीस नायक जाता. पूण तिरसुवाद, विचित्र वा मनीसघाणो सभाव आशिल्लो मनीस मात नायक जायना. हाचें कारण, विकृती नाशिल्लोच मनीस तितलोच नायक जावपाक योग्य आसता.

आदल्या काळांतल्या मनशाक देवदेवतांचो जितलो भंय दिसतालो तितलो भंय आतां उरूंक ना. पुराणा कडल्यान इतिहासाकडेन आनी इतिहासाकडल्यान समाजाकडेन तशेंच व्यक्तीकडेनय आमचो आनी वांगडाच साहित्याचोय प्रवास जायत आयला. देखून, पोरण्या काळांतलीं नाटकां धर्मीक वृत्तींतल्यान बरयल्लीं. देवांचे आनी मनशांचेय गूण आशिल्ले अलौकीक आनी श्रेष्ठ मनशांच्यो शोकांतिका ग्रीकांनी बरयल्यो. आनी तीं शोकनाट्यां आदर्श स्वरुपाचीं थारलीं. एलिझाबेथीच्या वा शेक्सपियाराच्या काळांत राजा, सरदार हांकां जें म्हत्व आशिल्लें ताचेर आदारून कथावस्तू आनी नायक आयले. ह्या काळांतले राजेपणाचें म्हत्व उपरांत इंग्लंडाच्या तेंपार नाड्य जावन गेलें. आनी ताका लागून सुर्वेक पुराणकथा ही कथावस्तू, उपरांत इतिहासकथा ही कथावस्तू जाली, आनी त्या प्रमाण तीं तीं मनशां श्रेष्ठ थारावन तांकां नायकत्व दिवप जालें. जाल्यार समाजीक नाटकांत सरसमान मनीस वा भौस होच लोकसभावाचें प्रतिनिधित्व करपी नायक थारलो. आनी लौकीक जिवितांतल्या मनशाच्या मोटवेपणाचेंय दर्शन कथावस्तूंतल्यान जावपाक लागलें. मनशाचें नियतीन निसंतान करपाबदला मनशाचें मनशाकडल्यान जावपी निसंतान पळोवप चड दुखदिणें आनी मिरांकूळ दिसपाक लागलें. असल्याच जिविताच्या दर्शनाक प्रेक्षक अंतर्मुख जातात,

विचार करूंक लागतात.

शोकनाट्याच्या नायकाविशीं आनीक दोन संकेत ऑरिस्टोटलान सांगल्यात. नायक सभावीक (true to type) आसचो आनी तो आपणाले करणेंत आनी उलोवपांत सुमेळ दवरपी (comitent or true to himself) आसचो. आपणाले निश्टेकडेन तो प्रामाणीक आसूंक जाय. हाचोच अर्थ असो की जो लोकसभाव नाटकांतल्यान उकतो करपाचो आसता ताका फावता तसोच नायक आसचो. विकारांत व्हांवून वचपी मनीस 'करचें काय करचें न्हय?' असल्या घुस्पागोंदळांत पडून जर चडच विचार करूंक लागलो जाल्यार ताच्या हातांतल्यान कितेंय वायट घडपाची शक्यताय आसता. अशाच लोकसभावाचें दर्शन घडोवपाक जाय जाल्यार ताका फावता तसो मनीस नायक म्हूण येवजुपाक जाय. थंडायेंन विचार करून, बऱ्यावायट परिणामाचें स्वरूप मतींत घेवन करणेक योग्य अशा सादनांची एकवटणी करून अपेक्षीत अशी करणी करपीय मनीस जर विचारांत व्हांवलो आनी ताका ख्यास्त जाली जाल्यारय ती ताची शोकात्मिका जावंची ना अशें न्हय पूण तिचें स्वरूप हें वेल्या नायकाच्या वांट्याक आयिल्ल्या शोकात्म अणभवापरस वेगळें आसतलें. ती निखटी नशिबाची भगल (irony of fate) जातली, म्हळ्यार विनाश जावपी गुन्यांव, परावृत्ती आनी अभिज्ञा आशिल्लीच व्यक्ती शोकनायक जावंक पावतली. मागीर तो दादलो जावं येता वा बायल. ऑपटीगनी, डॉस्टोवोना हीं बायल-पात्रां हाच्यो देखी म्हूण मानपाक हरकत ना.

ऑरिस्टोटलान नायकापरस वा व्यक्तीपरस कथानक म्हत्वाचें मानलें. कथावस्तू म्हळ्यार शोकनाट्याचो आत्मो. एका मनशाच्या सभावचित्रणा बगर निखट्या घटनांचे वळेरेंतल्यानय नाटक जाता. पूण कथानकाबगर तें नाटक उबें रावूंक पावना. शोकनाट्य हें व्यक्तीक मुखेलपण दिवपी नाटक देखून थंय कथानकाइतलेंच शोकात्म नाटकाकय म्हत्व दिवपाक जाय. ताचे मदीं मनशाचे नियतीचो आनी दुख्खाचो सोद घेत वाडत वचपी अंतर्मुखताय

आसता. ताच्या सभावांतल्या दोशांक लागून वा गुणांचे अतितायेक लागून तो वेल्या पांवड्यावेलो आसुनय आमचेच सारको आसा अशें प्रेक्षकांक दिसता. ताचेविशीं आपलेपण दिशिल्ल्यान तेचवरी ताचेर फुडाराक येवपी संकश्टां पळोवन, भंय लेगीत दिसता.

हाचोय प्रेक्षकांच्या मनाचेर दोट्टी परिणाम जाता. नायक ही एक वेगळी व्यक्ती, वांगडाच ती एक प्रतिनिधीक वा प्रतिकाल्मक व्यक्तीय आसता. एकाच वेळार सामान्य आसतनाच ती असामान्यत्वाची पत जाता. सामान्य मनशाप्रमाण तिच्यांत विकार आसूनय कांय असामान्य गूण तिचेमदीं उकते जायत आसतात.

ऑरिस्टोटलान साहित्याचो संबंद ज्ञानप्रक्रियेकडेन जोडला. साहित्याच्या माध्यमांतल्यान मनीस सभावाचें आनी जिणेचें गिन्यान जाता अशें ताचें म्हणणें. ताणें शोकनाट्याचे संकल्पनेंत कथावस्तू, कथानक कशें आसचें, ताचो प्रेक्षकांचेर भावनात्मक परिणाम कितें आनी कसो जाता हाचेर भर दिला. ताणें सुचयिल्ल्या साबार नेमांक पाळो दिवप आयज शक्य ना. ताणें आपणाले सिद्धांत मांडिल्ले तेन्ना ताचे मुखार त्या वेळचीं ग्रीक नाटकां आशिल्लीं. ताचो गुरू प्लेटो हाणें मांडिल्ली भुमिका ताका खोडून काडची आशिल्ली. आनी ज्ञानक्रियेच्या संदर्भांत शोकनाट्यांच्य म्हत्वाचीं आसात हें पटोवन दिवपाचें आशिल्लें. देखून, त्या काळांत हे तरेचीं शोकनाट्यां बरयलीं तांकां मुखार दवरुनच ताणें सूत्ररूपान विवेचन केलें. तांतुंतलें जें सर्वकालीन आनी संवसारीक आसा तितलेंच आमी आपणावप योग्य थारतलें.

आदारावळ

ऑरिस्टोटलचें नाट्यशास्त्र – विंदा करंदीकर
शोकनाट्याची मूलतत्वे – दुंडोकर, गोकाककर
शोकनाट्याचे साहित्यरूप – सदा कऱ्हाडे